

Cackowski, Stefan

Wiejscy Żydzi w województwie chełmińskim w 1772 r.

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 28 (259), 61-72

1993

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STEFAN CACKOWSKI

WIEJSCY ŻYDZI W WOJEWÓDZTWIE CHEŁMIŃSKIM W 1772 R.

Zarys treści. Na podstawie pruskiego katastru podatkowego z 1772 r. zostały rozważone następujące zagadnienia, związane z obecnością Żydów we wsiach dawnego województwa chełmińskiego i kilku wsiach z pogranicza ziemi dobrzyńskiej i michałowskiej: liczba i rozmieszczenie wsi z Żydami; liczebność rodzin i osób; charakter żydowskiego osadnictwa wiejskiego; zróżnicowanie społeczne, ekonomiczne i zawodowe ludności żydowskiej; warunki życia i rola Żydów w gospodarce wiejskiej.

Problem wiejskiej ludności żydowskiej jest w historiografii znany i rozważany. Dla Prus Królewskich został przedstawiony przez M. Bära i M. Aschkewitza¹. Bär omówił go ogólnie w ramach nowej sytuacji wewnętrznej po przyłączeniu tej dzielnicy do monarchii pruskiej, Aschkewitz zaś przedstawił go bardziej materiałowo opierając się na pruskim katastrze podatkowym, z uwagami na temat genezy osadnictwa żydowskiego, jego stanu liczbowego w 1772 r. i warunków życia i działalności Żydów. Naszym zdaniem wykorzystane przez tego autora źródło daje więcej możliwości przedstawienia wiejskiej ludności żydowskiej, podania szczegółów o jej rozmieszczeniu, cechach osadnictwa i o zróżnicowaniu społeczno-ekonomicznym i zawodowym. Ze względu na zakres przeprowadzonych badań, które jeszcze trwają, ograniczamy się tu do przedstawienia tych spraw tylko na terytorium przedrozbiorowego województwa chełmińskiego. Uwagi poniższe są oparte głównie na wspomnianym pruskim katastrze podatkowym². Uwzględniamy też 5 wsi z ziemi dobrzyńskiej, ujętych w katastrze. Informacje o Żydach w tym źródle znajdują się w tabeli szczegółowej, w której wymieniona jest cała ludność danej wsi, w tym głowy rodzin imiennie, oraz protokole-ankiecie, w któ-

¹ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Danzig 1909, Bd. 1, s. 420—439, Bd. 2, s. 708—709; M. Aschkewitz, *Die Juden in Westpreussen am Ende der polnischen Herrschaft (1772)*, Zeitschr. für Ostforschung, Jg. 6, 1957, H. 4, s. 557—572.

² O tym źródle S. Cackowski, *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Kataster podatkowy z r. 1772/1773 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, Zeszyty Naukowe UMK, Historia 3, Toruń 1967, s. 41—76; tam także informacje o częściach składowych katastru jako źródła.

rej podano niekiedy wiadomości o podstawach ich utrzymania i zamieszkanianiu.

Żydowska grupa etniczna została w katastrze określona niemiecką nazwą *Jude, Juden*. To pozwala na jej wyodrębnienie spośród pozostałej ludności. Istotnym jej wyznacznikiem są też charakterystyczne żydowskie nazwiska i imiona (lub jedno z nich) głów rodzin. Nie mogą one być jednak samodzielnie stosowane dla stwierdzenia „żydowskości” ich nosicieli, gdyż podobne imiona spotykamy też w innych, obcych etnicznie na tym terenie grupach ludności, np. u olendrów czy menonitów³. Dlatego do Żydów zaliczamy tylko tych mieszkańców wsi, których źródło nazywa *Jude*. Dla naszych uwag sprawa pełnej liczebności nie jest tak bardzo istotna, ponieważ założyliśmy w nich pokazanie, kim Żydzi byli we wsi i jaką odgrywali rolę w jej gospodarce.

Zestawienia liczbowe M. Bära, oparte na szerszej podstawie źródłowej, wykazują istnienie w okręgu chełmińskim i michałowskim 848 Żydów (osób)⁴. Prawdopodobnie liczba ta obejmuje również Żydów mieszkających na włączonej do pierwszego zaboru pruskiego północnej części ziemi dobrzyńskiej; wytyczenie granicy polsko-pruskiej na tym obszarze nastąpiło dopiero na podstawie umowy międzypaństwowej z 22 VIII 1776 r. W katastrze wsie z Żydami na tym terenie zostały opisane w ramach Amtu brodnickiego i lidzbarskiego. Niektóre z nich zostały zwrócone Polsce; w zaborze pruskim pozostało miasteczko Górzno i okoliczne wsie tworzące górzeński klucz biskupstwa płockiego. Z wsi tych M. Aschkewitz uwzględnił w swym artykule Zieluń, Świedziebnię i Radziki Duże, mylnie utożsamione z Raczkim nad Drwęcą w okolicy Byszwałdu i Kazanic⁵. W naszym ujęciu zostały też uwzględnione Rokitnica i Trąbin.

Aschkewitz podał mylnie obliczoną ogólną liczbę Żydów w woj. chełmińskim (z wsiami dobrzyńskimi) — 882 osoby⁶. Zgodzić się trzeba z tym autorem, że ustalenie ścisłej liczby Żydów nie jest możliwe ze względu na nieprecyzyjność określeń źródłowych⁷.

W toku badań nad strukturami ludności w woj. chełmińskim stwierdziliśmy, na podstawie katastru pruskiego, obecność we wsiach tego wo-

³ W katastrze np.: w Bindudze koło Grudziądza — Benjamin Wedeler *ein Mennonit* i David Rieve; w Parsku koło Grudziądza — Abraham Bartel emfiteuta i Isaac Köttler; w Kuntersztynie koło Grudziądza — Elias Baar emfiteuta; przykłady można mnożyć.

⁴ M. Bär, op. cit., Bd. 2, s. 708—709.

⁵ M. Aschkewitz, op. cit., s. 566. Raczek jest ujęty w katastrze w innym miejscu, razem z Fijewem przy Lubawie, gdyż należał do dóbr biskupstwa chełmińskiego — Zentrales Staatsarchiv in Merseburg, Gen. Dir. Westpr., Materien (dalej: ZSA), Tit. XCIII, Nr. 17, Bd. 1, k. 162—175.

⁶ M. Aschkewitz, op. cit., s. 567: podana liczba ogólna Żydów w okręgu michałowskim jest o 94 wyższa od sumy osób podawanych przy poszczególnych wsiach; zgodza się natomiast liczba osób w okręgu chełmińskim (153).

⁷ *Ibid.*, s. 568—569, przyp. 82.

jewódtwa w końcu 1772 r. 665 Żydów, a na terenie zajętej części ziemi dobrzyńskiej jeszcze 131 osób, czyli razem 796 osób narodowości żydowskiej, określonej tak urzędowo. Jest to o 52 osoby mniej niż podaje M. Bär; prawdopodobnie należałoby ich szukać w katastrze wśród ludności wiejskiej z charakterystycznymi imionami żydowskimi, ale bez określonej grupy etnicznej.

Ludność wyraźnie określona w katastrze jako Żydzi znajdowała się w 16 wsiach woj. chełmińskiego: siedmiu królewskich i dziewięciu szlacheckich; nie stwierdziliśmy jej w dobrach miejskich i kościelnych. W dobrzyńskiej części zaboru pruskiego (przed 1776 r.) Żydzi mieszkali w pięciu wsiach szlacheckich. Wykaz miejscowości oraz liczbę rodzin żydowskich przedstawia tab. 1. Dla porównania podaliśmy w niej także liczbę rodzin chrześcijańskich w tych wsiach. W tab. 1 ujęto też osoby obce, którymi była czeladź i służba. Kataster w tabeli szczegółowej traktuje je jako Żydów. Nie możemy tego dowodnie potwierdzić ani temu zaprzeczyć, gdyż osoby zatrudnione w rodzinach żydowskich są ujęte tylko liczbowo, bez imion i nazwisk. Przyjęliśmy za źródłem, i zgodnie ze zwyczajami, że byli to Żydzi i wliczyliśmy ich do ogólnej liczebności tej grupy etnicznej.

Nie udało się stwierdzić dokładnie czasu osiedlenia się Żydów we wsiach woj. chełmińskiego. Na pewno pojawiali się tu jako handlarze, skoro administrator dóbr biskupstwa chełmińskiego w 1718 r. zakazywał rzemieślnikom z Lubawy oraz szlachcie, sołtysom i gburom ze wsi biskupich sprzedaż Żydom wełny, skór i innych towarów⁸. Prawdopodobnie przybywali tu spoza województwa, gdyż nie jest poświadczona ich bytność na tym terenie. Z literatury wiemy, że ich obecność w Płowężku odnotowała wizytacja diecezji chełmińskiej z 1743 r.⁹, a mieszkańcy Szembruka protestowali w 1755 r. przeciwko osiedleniu w ich wsi Żydów¹⁰. W samym katastrze spotykamy przy opisie wsi Zieluń informację, że tamtejszy Żyd-arendator mieszkał już około 18—20 lat¹¹. Nie notują natomiast Żydów inwentarze dóbr ziemskich ani lustracje królewszczyzn do 1765 r.

Dopiero lustracja królewszczyzn z 1765 r. stwierdza obecność Żydów w 7 budynkach przy zamku bratiańskim i w 11 domach w Fitowie, a także przy folwarku lidzbarskim w chałupie na piaskach, w której mieszkał „Żyd dla szynkowania piwa zamkowego”¹²; w 1772 r. nie było go tam.

⁸ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723—1747)*, wyd. R. Mienicki, Fontes TNT, t. 42, Toruń 1956, s. 135.

⁹ H. Plehn, *Ortsgeschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Königsberg 1900, s. 132—133.

¹⁰ X. Frölich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. 1, Graudenz 1868, s. 303.

¹¹ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 15, Vol. 2, k. 79v.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Dział 46, nr 40, k. 72 — Lidzbark, k. 86v — Bratian, k. 108v — Fitowo.

Z faktu podania w lustracji liczby i jakości (drewniane, dobre) domów wnioskujemy, że były one częścią majątku starostwa. Taką samą liczbę domów zamieszkałych przez 47 rodzin żydowskich w Fitowie podaje kataster pruski, który stwierdza, że zostały one wybudowane przez starostów w tym celu, a więc były pańskie (*königliche*)¹³. Za prawo zamieszkiwania w nich Żydzi płacili w 1765 r. czynsz: w Bratianie po 12 florenów od rodziny, a w Fitowie ogółem 186 florenów. Zauważyć należy, że domy w Fitowie były zapewne znacznych rozmiarów, gdyż w jednym musiały mieszkać co najmniej cztery rodziny. W Bratianie domy zamieszkane przez Żydów mogły być różnej wielkości, skoro w siedmiu domach (1765 r.) mieszkało 12 rodzin (1772 r.)¹⁴. Również w domach pańskich mieszkało za czynsz 20 rodzin żydowskich w Pokrzywnie, pierwszy raz wymienionych dopiero w katastrze; liczby i jakości tych domów nie znamy, a czynsz za mieszkanie (*Wohnungszins*) wynosił 61 i $\frac{2}{3}$ talara, czyli 185 florenów¹⁵. W Szembruku natomiast 19 rodzin żydowskich mieszkało u gospodarzy (*bei den Bauern*)¹⁶, na pewno w chałupach pańskich; podobnie dwaj młodzi, samotni Żydzi w Wełczu Małym mieszkali u gospodarza, jednowłókowego rolnika-emfiteuty¹⁷. Warunków lokalowych i finansowych tego „prywatnego” mieszkania źródła nie podały. Przy pozostałych wsiach brak wiadomości o miejscu zamieszkania Żydów. Na pewno tylko karczmarze mieszkali przy karczmach, które były zwykle pańskie, tj. właściciela wsi.

Bardzo charakterystyczne jest rozmieszczenie wsi z ludnością żydowską. Na podstawie mapy można stwierdzić, że leżały one na obrzeżach województwa, w pobliżu jego granic z państwem pruskim. W okolicy Grudziądza znajdowała się wieś Pokrzywno, ośrodek starostwa, z 20 rodzinami żydowskimi, oraz olenderska wieś Wełcz Mały, należąca do starostwa grudziądzkiego, w której było tylko dwóch Żydów bez rodzin. Idąc odtąd wzdłuż granicy z Prusami w kierunku wschodnim spotykamy

¹³ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 13, k. 59v: „47 Juden-Familien, welche letzten in 11 dazü von der Starostey erbauten und nunmehrö königl. Häusern wohnen und dafür ihre Miethe und sonstige Praestanda bis dahin entrichtet haben”.

¹⁴ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 3, k. 76v: „12 Juden-Familien gleichfals in herrschaftlichen Häusern”.

¹⁵ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 11, Vol. 4, k. 95: „Die Juden sind der Tabelle angehängt worden. Ihr Handtierung bestehet in Handel mit Bender, Leinwand, [...] Kutten und dergleichen. 4 von ihnen sind Schlächter. Sie haben bisher jährl. an Wohnungszins, weil sie in herrschaftlichen Häusern wohnen, 61 $\frac{2}{3}$ Tal. und 72 Fl. Schulgeld zum Amt gezahlet”.

¹⁶ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 28, Vol. 2, k. 160: „Im Dorfe bei den Bauern wohnen 19 judische Familien, welche theils durch handeln mit Band, und Leinwaren, Messern, [...] theils durch schlachten ihr Brodt verdienen”. „Sie zahlen an das Amt 66 Rtl., 60 Gr. Schutzgeld und 12 Rtl. Telggeld”.

¹⁷ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 11, Vol. 3, k. 161 na końcu tabeli: „sind 2 unverheuratete junge Juden, namens Jacob und Judas, so bei dem Emphiteoten Becker wohnen”.

królewską wieś Szembruk w ekonomii rogozińskiej z 19 rodzinami, szlacheckie wsie Piecewo w pobliżu Jabłonowa z 7 rodzinami i Płówek nad samą granicą z 15 rodzinami, królewskie Fitowo nad graniczną Osą z 47 rodzinami, szlacheckie Mozgowo w wąskim cyplu wcinającym się w państwo pruskie z jedną tylko rodziną i Bratian nad Drwęcą, ośrodek starostwa, z 12 rodzinami żydowskimi. Dalej nad północną i wschodnią granicą z Prusami znajdowały się posiadłości biskupstwa chełmińskiego (klucz lubawski) i nie było w nich Żydów. Spotykamy ich dopiero w okolicy Lidzbarka Welskiego, w pobliżu wschodniej granicy, w szlacheckich wsiach Straszewo, Chełsty, Wlewsk, Pólko¹⁸ i Cibórz, oraz w królewskich osiedlach starostwa lidzbarskiego: Lidzbark-Podzamecze i Nowy Dwór. Spośród tych wsi tylko w Półku mieszkało 16 rodzin, a w pozostałych wsiach 1—4 rodziny żydowskie. Na południe od Brodnicy, na pograniczu ziemi michałowskiej i dobrzyńskiej, leżała szlachecka wieś Gorczeniczka z jedną rodziną żydowską, a w zabranych i ujętych w katastrze terenach ziemi dobrzyńskiej znajdowały się (w kierunku wschodnim): Radziki Duże mające 31 rodzin, Trąbin, Świedziebnia i Rokitnica — po jednej rodzinie, oraz Zieluń, w którym mieszkały trzy rodziny żydowskie; były to wsie szlacheckie.

Takie rozmieszczenie Żydów w pobliżu granicy z monarchią pruską, w konfrontacji z polityką prowadzoną wobec nich w tym państwie, może nasuwać przypuszczenie, że byli oni wychodźcami z jego terytorium, a osiedlenie się w woj. chełmińskim mogło być wynikiem działania pruskiej ustawy o Żydach z 1750 r., która nie dawała im możliwości rozwijania działalności gospodarczej¹⁹. Zatem i zasiedlenie Żydów w wymienionych wsiach nie było zbyt dawne. Wskazuje na to również późne pojawienie się informacji o nich w źródłach oraz podejmowanie przez nich działalności gospodarczej we wsi po 1765 r.²⁰ Nie wykluczamy oczywiście, że perspektywa korzystnego zarobkowania na terenach przygranicznych mogła być czynnikiem zachęcającym do osiedlania się w tej strefie Żydów z innych miejsc, spoza województwa.

Drugim spostrzeżeniem, wynikającym z danych tab. 1, jest gromadne

¹⁸ Przyjęliśmy kolejność przedstawiania wg położenia terytorialnego, a dane liczbowe wg tabeli szczegółowej katastru, zgodne też z liczbami podawanymi dla tych miejscowości przez M. Aschkewitza, op. cit., s. 565—567. Autor ten umiejscowia 16 rodzin żydowskich w Kurjadach, osiedlu młyńskim należącym wraz z Półkiem do majątku Wlewsk, ponieważ w tabeli katastru są zapisani po „Mühle Kurjadi”. Wspomina jednak wcześniej, że rodziny te zostały osadzone w Półku dla rywalizacji z mieszczanami lidzbarskimi. Ankieta-protokół katastru wyraźnie mówi, że ich miejscem zamieszkania było Pólko, leżące blisko Lidzbarka Welskiego — ZSA, Tit. XCIII, Nr. 15, Vol. 2, k. 58; dlatego przyjęliśmy ich zamieszkanie w Półku.

¹⁹ Postanowienia ustawy prezentuje M. Bär, op. cit., Bd. 2, s. 420.

²⁰ W Nowym Dworze np. w 1765 r. „pańskie piwo i wódkę szynkuje” dannik (drobny rolnik) Michał Głębocki — AGAD, Dział 46, nr 40, k. 80; w 1772 r. nie było go wśród mieszkańców tej wsi, a karczmarzem był Żyd Hirsch.

osiedlanie się Żydów w woj. chełmińskim; podobnie było w woj. pomorskim²¹. Wystąpiło ono również we wsi Radziki w ziemi dobrzyńskiej. Były jednak również wsie zamieszkałe przez 1—2 rodziny żydowskie. Można przypuszczać, że na gromadne osadnictwo żydowskie wpływ miały względy gospodarcze i religijne. W dużych skupiskach żydowskich było sporo rodzin zajmujących się rzemiosłem i handlem; gromadne ich osiedlenie, mimo możliwości konkurencji, dawało im większe poczucie bezpieczeństwa w działalności gospodarczej, zwłaszcza prowadzonej na terenie przygranicznym, a może i przez granicę. Ponadto duża grupa etniczna stwarzała możliwość własnej organizacji życia społecznego i religijnego, które u Żydów miało wysoką rangę. Ze źródeł wiemy, że we wsiach z dużą liczbą rodzin żydowskich byli nauczyciele: w Fitowie dwóch, a w Pokrzywnie, Pólku i Radzikach po jednym. Wiemy również o obecności rabina w Fitowie (Rabiner Lewin) i Płowężku (Jonas Rabiner)²²; w Fitowie był też grabarz. Należy chyba przyjąć istnienie w tych wsiach domu modlitwy. W świetle wykorzystanych źródeł Fitowo, największe skupisko Żydów w woj. chełmińskim, jawi się jako dobrze zorganizowana gmina żydowska, a gromadne osadnictwo jako środowisko umożliwiające życie religijne i kulturalne.

Według danych katastru w 16 wsiach województwa chełmińskiego mieszkało 149 rodzin żydowskich, w tym 141 to rodziny pełne, a 121 dzietne, w których było 292 dzieci, a więc 2,4 w rodzinie. Wśród dzieci było 158 synów i 134 córki; 103 chłopców i 92 dziewczynki to dzieci poniżej 12 lat, stanowiący razem 33% całej populacji Żydów. Prawdopodobność struktury według płci w grupie dzieci jest widoczna. Średnia wielkość rodziny naturalnej wynosiła 3,9 osoby, a więc niedużo, ale podobną wartość uzyskano dla całej ludności wiejskiej rejonu lubawskiego i brodnickiego²³. W pięciu wsiach ziemi dobrzyńskiej wskaźniki były niższe: 1,6 dzieci w rodzinie, średnia rodzina 3,4 osoby.

W dużych zbiorowościach Żydów mieszkwały rodziny spokrewnione, na co wskazuje brzmienie nazwisk czy określenia: senior, junior. Brak w katastrze konsekwencji w pisaniu kolejności imion i nazwisk lub podanie tylko jednego z nich w formie nie pozwalającej ich rozróżnić uniemożliwia dalej idące wnioski. Podobne nazwiska powtarzały się w odległych nawet wsiach, co może wskazywać na związki rodzinne i na mobilność terytorialną członków rodzin w miarę dorastania i usamodzielniania się²⁴.

²¹ Wynika to z artykułu M. Aschkewitza, op. cit., s. 562—564.

²² M. Aschkewitz, op. cit., s. 570, uznaje istnienie rabina w Fitowie, ma natomiast wątpliwości, nie uzasadnione, w stosunku do rabina w Płowężku: „Ob [...] Jonas Rabbiner nur so hiess, oder er auch tatsächlich war, ist nicht zu entscheiden”.

²³ Uzyskano je w toku prowadzonych jeszcze badań nad stosunkami demograficznymi woj. chełmińskiego w okresie I rozbioru Polski.

²⁴ Np. Leiser — w Pólku, Płowężku, Bratianie, Szembruku; Hirsch — w Piecovie, Ciborzu, Nowym Dworze, Radzikach; Salomon — w Pólku i Płowężku.

Żydzi, podobnie jak cała społeczność wiejska, nie byli grupą jednolitą pod względem społecznym, ekonomicznym i zawodowym. Znalazło to wyraz w przydaniu niektórym osobom (głowom rodzin) określeń wskaźujących ich społeczny status, w wykazaniu zatrudniania sił najemnych i w nazwach zawodów subiektywnych. Wzmianki źródłowe na ten temat są bardzo skąpe; informują o tych zjawiskach, nie pozwalają natomiast przedstawić pełnej struktury społecznej, ekonomicznej i zawodowej. W katastrze np. na 12 rodzin w Bratianie, cztery zostały określone jako *Einwohner*, natomiast w Ciborzu, Wlewsku i Pólku wykazano po jednej rodzinie nazwanej *Einlieger*. Obie te kategorie ludności wiejskiej, nie tylko żydowskiej, są zaliczane do najniższej warstwy społecznej, gospodarczo niesamodzielnej, komorników²⁵. We Wlewsku komornik (*Einlieger*) był związany z tamtejszym karczmarzem-Żydem, w Ciborzu ujęto go na końcu wykazu Żydów, po karczmarzu, krawcu i handlarzu, a w Pólku zapisany jest tuż po arendarzu (w środku wykazu); być może z nim był gospodarczo związany. Pozostałe rodziny żydowskie, a więc przeważającą większość, należy uznać za gospodarczo samodzielne, utrzymujące się z wykonywanego zawodu²⁶.

Podobnie na zróżnicowanie społeczne i zarazem ekonomiczne Żydów wskazuje zatrudnianie przez nich sił najemnych; przedstawia to tab. 2. Spośród 149 rodzin żydowskich woj. chełmińskiego 33 były pracodawcami dla 31 parobków, 19 chłopców i 32 dziewczek. Pracodawcy stanowili około 22% rodzin, a pracobiorcy około 12% całej populacji Żydów²⁷. We wsiach ziemi dobrzyńskiej włączonych do zaboru pruskiego odpowiednie odsetki wynosiły około 8 i 5%. Najwięcej pracodawców i zatrudnionych było we wsi Płowężek, w której z 15 rodzin aż 14 (z wyjątkiem rabina) zatrudniało czeladź i służbę w liczbie 55 osób. Ponieważ we wszystkich rodzinach żydowskich w tej wsi były łącznie 73 osoby, więc na czterech członków rodziny (w tej wsi średnia rodzina liczyła 4,9 osoby) przypadały trzy zatrudnione osoby obce. Niestety nie wiemy, czym trudnili się Żydzi-mieszkańcy Płowężka, skoro potrzebowali tak dużej liczby czeladzi i służby; nic nie wskazuje, aby byli rolnikami.

Czeladź i służbę spotykamy niemal u wszystkich zawodowych grup Żydów, ale z faktu jej zatrudniania nie można wnioskować o pozycji majątkowej pracodawców, gdyż wpływ na to miała też sytuacja rodzinna i inne okoliczności; nie wiemy też, czy zatrudnianie to było długotrwałe i na jakich warunkach. Zatrudnionych osób obcych nie wykazano np. u niektórych karczmarzy, zazwyczaj dobrze sytuowanych materialnie i prowadzących wielokierunkowe gospodarstwo, a zanotowano ich u dwóch

²⁵ S. Cackowski, *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985, s. 116, 135—137.

²⁶ Wskazuje na to obciążanie ich czynszem i podatkami.

²⁷ Nie mamy możliwości porównań, a więc i oceny tego zjawiska.

Tabela 2

Żydzi pracodawcy i pracobiorcy we wsiach województwa chełmińskiego w 1772 r.

Wsie	Liczba rodzin żydowskich		Liczba osób zatrudnionych			
	ogółem	pracodawców	parobcy	chłopcy	dziewki	razem
A. W woj. chełmińskim						
Bratian	12	1	—	—	1	1
Fitowo	47	7	3	—	5	8
Chełsty	1	1	2	—	1	3
Gorczeniczka	1	1	2	—	1	3
Piecewo	7	2	—	—	2	2
Płowężek	15	14	18	18	19	55
Pólko	16	6	5	1	2	8
Wlewszk	2	1	1	—	1	2
Razem	101	33	31	19	32	82
B. W ziemi dobrzyńskiej						
Radziki	31	2	3	—	1	4
Zieluń	3	1	2	—	1	3
Razem	34	3	5	—	2	7

nauczycieli (po jednym parobku). Jak wyżej wspomniano przyjmujemy, że osoby zatrudnione u Żydów też były Żydami.

Kolejnym elementem różnicującym Żydów we wsiach woj. chełmińskiego są zawody, przypisane w katastrze głowie rodziny. Nie uwzględniamy w tym podziale czeladzi i służby, których wykonywany zawód określała funkcja pełniona w gospodarstwie pracodawcy. Zawody głów rodzin żydowskich wykazano w 11 wsiach chełmińskich dla około 59⁰/₀ rodzin (głów rodzin) w tych wsiach (w stosunku do wszystkich rodzin żydowskich stanowi to około 44⁰/₀) i we wszystkich pięciu wsiach dobrzyńskich dla około 89⁰/₀ rodzin. Odpowiednie dane liczbowe zawiera tab. 3; liczby względne w jej podsumowaniach mają tylko znaczenie orientacyjne, dotyczą bowiem zbyt małej zbiorowości i danych niepełnych.

Podane w tab. 3 zawody mają przeważnie charakter rzemieślniczy, handlowy i „inteligentki” (chirurg, nauczyciel). Wszystkie są czytelne; przyjmujemy, że drukarze w Fitowie „drukowali” tkaniny, byli więc *Zeugdrucker*. Tkaninami „drukowanymi” handlowali dowodnie Żydzi w Pokrzywnie²⁸; prowadzi to do wniosku, że powinni być także wytwarzający owe tkaniny. W podanej zbiorowości najczęstszymi zajęciami w woj. chełmińskim były: handlowanie i rzeźnictwo. Drugą grupę stano-

²⁸ Por. przyp. 15; wymienieni w katastrze w tabeli tej wsi Żydzi (nr 3, 4, 5) „handeln mit Kutten und Zeugen”.

wiły: karczmarstwo (a więc też handlowanie), krawiectwo, szklarstwo i uczenie dzieci. Pozostałe zawody były reprezentowane przez 1—2 rodziny. Na ziemi dobrzyńskiej też przeważali handlarze z karczmarzami i krawcy. Wszystkie zawody miały charakter usługowy; zaspokajały potrzeby ludności wiejskiej bezpośrednio lub przez handel. W tym obrazie brak szweców w woj. chełmińskim; tylko jeden przedstawiciel tego zawodu występuje we wsiach dobrzyńskich. Rzadki w badanej zbiorowości woj. chełmińskiego, ale częsty wśród miejskich Żydów na sąsiednich terenach zawód chirurga był reprezentowany przez jedną osobę, zamieszkałą pod Lidzbarkiem Welskim; w ziemi dobrzyńskiej i w woj. płockim Żydzi-chirurgdzy mieszkali w samych miastach²⁹.

Duży odsetek handlarzy, łącznie z karczmarzami (w woj. chełmińskim około 35⁰/₀, we wsiach dobrzyńskich około 58⁰/₀), oraz rzeźników, potwierdza znane opinie o podstawach utrzymania Żydów wyrażane w literaturze i źródłach. Również w katastrze stwierdza się, że ich „Handtierung bestehet im Handel” oraz że Żydzi w wiejskim handlu i rzeźnictwie „ihr Brodt verdienen”³⁰. Żydowski handel był drobny, zapewne domokrażny i obwoźny. Jego przedmiotami były według katastru: pościel, odzież wierzchnia, płótno, tkaniny drukowane (kolorowe), galanteria (wstążki), noże, przedmioty kuchenne, wyroby tytoniowe (tak odczytaliśmy *Rauchwaren*, tylko w Radzikach Dużych), no i trunki. Niektórzy rzemieślnicy (gorzelnik, rzeźnik, szklarz) oraz karczmarze i arendarze mieli konie, co umożliwiało im wykonywanie czynności zawodowych, sprzedawanie swych wyrobów lub zakup surowców w odległych miejscowościach. Zapotrzebowanie na usługi balwierza, chirurga, grabarza i nauczyciela było oczywiste w dużych skupiskach ludzkich, w których te zawody występowały.

Z zajęć Żydów należy wyłączyć rolnictwo, ponieważ nie posiadamy informacji, nawet pośrednich, poświadczających zajmowanie się nim przez ludność żydowską. Nie podano przy niej w katastrze ani ziemi, ani zasiewów, ani określeń wskazujących zawód rolnika. Jeden z autorów użył wprawdzie terminu *judische Bauern* na określenie mieszkańców Płowężka, ale bez dokumentacji³¹. Pewne skojarzenia z tym zawodem może nasuwać określenie „arendator”, którym nazwano dwóch Żydów (rodziny) w Pólku i Zieluniu. Uważamy jednak, że nie oznacza ono dzierżawcy ziemi, nie podano bowiem przy nich wymienionych wyżej elementów gospodarstwa rolnego, a w składzie ich inwentarza żywego nie ma wołów, służących jako siła pociągowa w rolnictwie częściej niż konie.

Treść określenia „arendator”, użytego w odniesieniu do Żydów w Pólku i Zieluniu, wyjaśnia protokół-ankieta katastru; byli to dzierżawcy

²⁹ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793—1794*, t. 2, Poznań 1962, s. 938 (Dobrzyń n. W.), 986 (Kikół), 1008 (Lipno), 1067 (Rypin), 998 (Kuczbork), 1072 (Sierpc), 1100 (Szreńsk).

³⁰ Por. przyp. 15 i 16.

³¹ R. Birkholz, *Der Kreis Strassburg, Osnabrück* (b.r.w.), s. 312.

browarów i gorzelni, a więc produkcji piwa i gorzałki, w które zaopatrywali karczmy³². Prawo to, jako monopol propinacji, przysługiwało właścicielowi ziemi³³; tu zostało czasowo odstąpione dzierżawcom za czynsz, który rocznie (prawdopodobnie) wynosił w Pólku 100 florenów dobrej monety, a w Zieluniu 360 florenów. W obu wsiach byli karczmarze-Żydzi, którzy owe trunki sprzedawali w karczmach. Terminologia katastru nie jest konsekwentna (sporządzały go różne zespoły), bowiem inni żydowscy dzierżawcy produkcji trunków nie zostali nazwani arendatorami, jak np. w Ciborzu, gdzie wydzierżawiono ją Żydowi za 200 florenów czynszu, w Chełstach, gdzie dzierżawca gorzelni został nazwany gorzelnikiem (*Branntweinbrenner*), czy we Wlewsku, gdzie karczma była wydzierżawiona Żydom, którzy warzyli piwo i palili gorzałkę³⁴.

Arendatorzy nie byli jedynymi Żydami posiadającymi inwentarz żywy — konie i krowy. Wykazano go także przy rodzinach czterech rzemieślników, sześciu karczmarzy, jednego nauczyciela i 24 rodzinach bez określenia zawodu, jak to pokazuje zestawienie:

konie	krowy	posiadacze (ilu, kto, skąd)
5 szt.	9 szt.	— 1, arendator (Zieluń),
3 szt.	8 szt.	— 1, karczmarz (Wlewszk),
3 szt.	6 szt.	— 1, arendator (Pólko),
2 szt.	5 szt.	— 2, karczmarz (Cibórz), gorzelnik (Chełsty),
2 szt.	1 szt.	— 1, bez zawodu (Fitowo),
1 szt.	2 szt.	— 1, rzeźnik (Lidzbark),
1 szt.	1 szt.	— 1, rzeźnik (Pólko),
2 szt.	0 szt.	— 3, karczmarz (Nowy Dwór), 2 bez zawodu (Fitowo),
1 szt.	0 szt.	— 4, 3 karczmarze (Pólko, Straszewo, Zieluń), 1 szklarz (Fitowo),
1 szt.	0 szt.	— 13, bez zawodu (Bratian, Fitowo, Szembruk, Płowężek),
0 szt.	1 szt.	— 9, 1 nauczyciel (Pólko), 8 bez zawodu (Bratian, Fitowo).

Najwięcej inwentarza posiadali arendarze, karczmarze i rzemieślnicy. Byli oni chyba majątnymi Żydami. Nie sądzimy, aby 16 rodzin żydow-

³² ZSA, Tit. XCIII, Nr. 15, Vol. 2, k. 62v, pkt 35; wieś Pólko: „der hiesige Arrendator von der Brau- und Brennerei, Israel Hirschowitz, hat solche von der Herrschaft abgepachtet und bezahlet davon 100 Fl. gut Geld, [...] auch 3 Ohm Brandwein“; pkt 36: „Der Arrendator kan brauen und brennen“; Israel Hirschowitz jest w tabeli katastru określony jako arendator. Ibid., k. 72v, wieś Zieluń, pkt 35: „die Brau- und Brennerei ist an den Juden Marcus Schumelowitz verarrendiret und derselbe bezahlet davon an Pacht 360 Fl.“; w tabeli figuruje on jako arendator.

³³ Wielu właścicieli wykonywało je nadal, np. w Straszewie — ibid., k. 17, pkt 34; w Świdziebni i Rokitnicy — ZSA, Tit. XCIII, Nr. 33, Vol. 1, k. 221, 180v; przy Świdziebni wyraźnie zastrzeżono, że właściciel sam zaopatruje karczmę, prowadzoną przez Żyda, „und ist sonst Niemand zum brauen berechtigt“.

³⁴ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 15, Vol. 1, k. 33 (Cibórz), k. 21 i 21v (Chełsty); ibid., Vol. 2, k. 60v (Wlewszk).

skich bez określonego zawodu, mających 1—2 konie, było rolnikami; do pracy na roli używano częściej wołów³⁵. Raczej zwierzęta te były pomocą w prowadzeniu handlu obwoźnego, chociaż ich posiadacze nie zostali określani indywidualnie jako *Handelsmann*.

Na Żydach ciążyły pewne świadczenia finansowe. Oprócz wspomnianego czynszu za mieszkanie w domach pańskich (*Wohnungszins, Miethe*), uiszczanego w różnej wysokości, oraz różnych zobowiązań indywidualnych, jak np. wykazany wyżej czynsz dzierżawny arendarzy i karczmarzy, płacono też od rzemiosła, np. w Fitowie *Schlachtgeld* i *Talggeld* (rzeźne i łojowe)³⁶; to ostatnie płacono też w Szembruku³⁷. W Pokrzywnie spotykamy *Schulgeld* (była tam szkoła)³⁸. Obowiązywały też podatki państwowe. Za czasów polskich było to pogłównie po 1 fl. od osoby³⁹. W katastrze pojawił się już też nowy podatek pruski, zwany *Schutzgeld*. Płacili go Żydzi odpowiadający postanowieniom ustawy z 1750 r., w zamian za opiekę państwa, obejmującą zapewnienie prawa do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej. Według katastru płacili go Żydzi w Fitowie w łącznej kwocie 40 talarów (120 fl.) i w Szembruku w wysokości 66 talarów i 60 groszy (200 fl.). W przeliczeniu na 1 osobę dawało to w Fitowie około 20 groszy, a w Szembruku po około 82 grosze; w pierwszym przypadku 0,7, a w drugim 2,7 stawki pogłównego. Być może *Schutzgeld* w Szembruku objął też opłaty od zawodu, których nie wykazano osobno. Nie wiemy, czy czynsz (*Zins*), płacony w Piecewie po 6 talarów, w Płowężku po 9, 10 i 15 talarów oraz w Radzikach po 1, 2, 4 i 14 talarów miał charakter *Schutzgeldu*; nie wszystkie rodziny płaciły go⁴⁰. Zróżnicowanie opłat wskazuje na różny zakres działalności gospodarczej i zamożności, a zapewne też na niejednakowe stosunki prawne wśród Żydów wiejskich. Zagadnienie to musi być głębiej zbadane.

Wykorzystane w powyższych uwagach dane ujęcia katastralnego potwierdzają, naszym zdaniem, znany z innych źródeł i z innych terenów obraz ówczesnej wiejskiej społeczności żydowskiej, której funkcja gospodarcza polegała na zaopatrzeniu lokalnego rynku w artykuły powszechnego użytku i specjalistyczne usługi; skupywali też zapewne produkty wiej-

³⁵ S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961, s. 140—141.

³⁶ ZSA, Tit. XCIII, Nr. 13, k. 63v: „Wohnungs-Miethe, incl. die Schule, 277 Rtl., Schlachtgeld 40 Rtl., Talchgeld 12 Rtl., Schutzgeld 40 Rtl.”.

³⁷ Por. przyp. 16 i 36.

³⁸ Por. przyp. 15.

³⁹ Wspomina o tym również kataster przy wsi Piecewo — ZSA, Tit. XCIII, Nr. 33, Vol. 2, k. 115v; por. też Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w.*, Toruń 1970, s. 44.

⁴⁰ W Piecewie z 7 rodzin płaciły 4, w Płowężku płaciły wszystkie rodziny z wyjątkiem rabina, w Radzikach z 31 rodzin płaciło 28 — ZSA, Tit. XCIII, Nr. 33, Vol. 2, k. 115v (Piecewo), k. 136v (Płowężek), k. 161v (Radziki).

skiego gospodarstwa i wyroby rzemieślnicze. Podkreślić należy znaczny stopień zorganizowania życia społecznego w dużych skupiskach Żydów, co pozwalało im na pewno zachować tożsamość religijną i etniczną.

DIE DORFJUDEN IN DER WOIEWODSCHAFT KULM IM JAHRE 1772

(Zusammenfassung)

Die Bemerkungen über die Juden in den Dörfern der Woiewodschaft Kulm stützen sich auf preußisches Steuerkataster aus dem Jahr 1772. Nach dem Kataster wohnten die Juden in 16 Dörfern (7 Königs- und 9 Adelsdörfern) die entlang der Grenze mit dem preußischen Staat gelegen waren. Der Autor hat auch in den Kreis seiner Erwägungen 4 Adelsdörfer mit jüdischen Einwohnern im Nordteil des Landes von Dobrzyń einbezogen. Sie wurden durch Preußen in der ersten Teilung Polens besetzt und im Kataster erfaßt. Die Ansiedlungszeit der Juden fällt etwa auf das Jahr 1750 und kann mit der preußischen Gesetzgebung für die Juden in Verbindung stehen. Die Juden wohnten vorwiegend scharenweise, was ihnen die Organisation des Gesellschaftslebens ermöglichte und für die Erhaltung der ethnischen und religiösen Identität wichtig war. Die ganze jüdische Gemeinschaft zählte in der Woiewodschaft Kulm 146 Familien mit 665 Personen und in den berücksichtigten Dörfern des Landes von Dobrzyń 37 Familien mit 134 Personen. Die jüdische Bevölkerung bildete in sozial-ökonomischer und beruflicher Hinsicht keine einheitliche Gruppe. Der Autor stellt ihre Struktur in Tabellenform zusammen. Ein Beweis dafür ist die Beschäftigung der Lohnarbeiter, Bekleidung selbstständiger Wirtschaftsposten und Betreibung verschiedener Berufe. Unter den verschiedenen Berufen überwog der Handel und die Schankwirtschaft und im Handwerk die Metzgerei, Schneiderei und Glaserei. Zur jüdischer Gemeinschaft gehörten auch einige Lehrer, ein Chirurg und zwei Rabbiner. Die übrigen Berufe (insgesamt 15) umfaßten auch Dienstleistungen. Nach Ansicht des Autors bestand die Rolle der Juden in der Dorfwirtschaft darin, daß sie den lokalen Markt mit Gebrauchsgütern und Fachdienstleistungen versorgten. Sie kauften auch sicherlich die landwirtschaftlichen Produkte und die Handwerkerzeugnisse auf.